भाष्यप्रदीपविवरणम् षष्ठाध्यायः

४४

२५ पत्राणि

२३६

लो॰
५००

नं॰ ४४

६१॥५

लघुविवरण अध्याय ६

वि॰ पं॰ १ श्रीगणेशाय नमः एकाचो। यथासोमसंस्थेत्यादौ निर्देशाद्द्वंद्वसमासनिश्चयस्तथेहापि
भविष्यतीत्यत्राह निर्देशस्येति। कर्मविकल्पितत्वेन बहुव्रीहावप्ययं निर्देशः समंजस ए
वेति भावः। ननु निर्देशाभेदेऽपि वाच्योऽपि यद्यभिन्नो यथा कष्टाश्रितइत्यादौ ततो विचारवै
फल्यम तत्राह भिन्नार्थत्वादिति अत्र कर्मधारयेऽत्र चोद्दिष्टवचनेन भाव्यं बहुव्रीहौ तु
तद्वति भिन्नार्थत्वमिति भावः अस्तु तर्हि सर्वादीनीत्यादाविव समासद्वयाश्रयणमि
त्यत्राह एकवचनेति। एकशेषो हि सति द्वयोर्युगपदाश्रयणे तत आद्ये द्विवचनांतत्वस्य निश्च
यं न चात्रैव न्यायः। अन्यतरस्य नपुंसकत्वे प्रमाणाभावाद्बहुव्रीहौ हि धातोरित्यवय
वसंबंधनिबंधनषष्ठ्युपस्थापितावयवोऽन्यपदार्थः। ननु तथाप्यंतरंगत्वेन तत्प्रय
मानतत्पुरुषे रात तन्निर्देशस्तु निष्पन्ने संज्ञायामनुपपन्नमित्यत आह हलादिरिति आदि राम॰ १
ष्टेन लिङ्ग्यभ्यासस्थो भवेयेषामित्यादि ९ ... स्थानेनत्कर ९ षे हि तन्मात्रस्य द्विर्वचनारम्भात्सेह

त्वभावाछेषादिविधानमनुपपन्नं स्यादिति भावः। संततौ कोष्ठंतराभावान्न संज्ञा
यद्रूपस्यत्राहीर्वद्रूपाद्रूतिबहुव्रीहावित्येनानुवंधापगमे वर्त्तिपदार्थव्यतिरिक्तान्यप
दार्थाभावादेकाज्व्यादेशाभावात्समतिद्विर्वचनेभ्यासह्रस्वाभावे ननदीर्घविधानमनु
पपन्नं स न तत्पुरुषात्लिंगमिति तात्पर्यः। ननु तथापि बहुव्रीहौ एवं पदस्मकते स्वरेणैकशाद
स्य कन्मत्ययांततेपपन्नै नाद्यक्षरात्त्वात्तत्पुरुषेन स्वरेरंगीनो दान्तत्वात्स्वरेणैनिष्ठ्यपो
भविष्यतीत्याशंक्याह स्वरस्योति। ननु द्वितीयपक्षेकाचोभावान्नद्वपेक्षमध्यमध्यपदेह्नो
भावेकृत्यपपाचेति सिध्यतीत्यत्राह मध्यमत्वेतिनन्वाश्रितत्वपदेशिनभ्रावे वर्त्तिपद
प्रथमेने व्यतिरिक्तान्यदार्थस्यापिते नैव सुसंपादत्वाद्बहुव्रीहिपक्षेद्रूपापारेतिन सिध्य
तीत्यसिधानमपुक्तमित्यत्राह योगविभागादित्येकाचो हेतुरितिविभागेनेत्यर्थः। वंहि
तिस्मरहलान्मकानांधान्नानां बहुत्वानवबहुव्रीहौ लक्षणं वहव्यपकं भवतीत्यर्थः। अथि

वि॰
२

कारणाद्धात्वबयवस्यैकत्वाचाविनिगमइत्यत्राहविधिमितिस्वरितत्वलिंगासंगाल्लिङ्गादिषा
तोरभ्यासस्येत्यादिश्च विषयानिर्देशेन साकांक्षत्वात्तदभावाद्वेत्यस्यानुवर्त्तनीय
त्वात्तस्य च विधिभक्तत्वं तत्त्वेन प्रधान्यात्तदनुबाद्यैविभक्तिनिर्दिष्टत्वेन चेतरेषां गुणा
त्वाद्गुणानां च प्रधानानुसारित्वात्स्यव्याप्यत्वादेतस्यानुवृत्तावेकाव इत्यादेर
प्यनुवृत्तेवारेकवाक्यत्वसंभवे च वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात्सर्वत्रशेषत्वेन च पृथग्या
गकरणेपि पत्नेरष्यिकारत्वेचाप्यालिटिधातोरनभ्यासस्येत्यादेर्निपममानुज्यापप्तोपिवि
भाविकवाक्यत्वस्य संभवादधिकारएवायमित्यभिप्रेत्याह। तापमिति ननु सर्वत्रानुग्रह
भावेपि सामान्याभिकरणानुरोधः किं न स्यादित्यत आह। मध्यमेति अविद्यमानापर्वत्वादि
वहृपाप्राप्त्यभ्यां द्वितीयावानयेत्यानाक्रम्भावेपि द्वर्वचनं। भविष्यतीत्यत्राह प्राप्यम्यासेपाति
।न्यमत्यत्वास्मिन्नविद्यमानपर्वत्वादितिभावः। हलन्त्वेकात्मेषांसभौवोन्नतदेपसंमप एम॰ २

म्यं संभवतीत्यपि द्रष्टव्यं तत्सुहृदो विशेषणत्वे पर्थ्यमानं क्सवकुञ्जी स्थांश्चपेणास्याफल्यमा
हा। वचनेति जिगमिषतीत्यत्र णोगमिरादेशः एवं एकाच्व्यपदेशो व्यपदेशिवद्भावेन मा
मर्थ्य धातोरवयवत्वमेकाचः स्तमर्थ्यपि तु माहुरेवं पचेतीति। मुख्यप्रथमसाधर्म्यमिति य
मानत्वं स मुद्रायोपीति एकाजिति विपरीणामेनानुषंक्तव्यम्। कथं तर्हि ना यणामि
त्यत्राह नहीति। नन्वसत्यर्थवत्त्वे ग्रहणे संज्ञीन निर्दिष्टः स्यादित्यत्राह धातुरिति अवयव
त्वेन तिपेकाचोर्थवत्व एव ग्रहणे अधिकरणषष्ठ्याश्रयणं मुधेव स्यादित्यर्थः। ननु य
था हस्तएक एव युगपदनेकावयवत्वेनापि स्तेततघेकारोपि सर्वावयवत्युगपत्सर्वेषां
द्विर्वचनं प्रोत्यत आह तत्र चेति एकाजसे काचे इति तद्गुणसंविज्ञानी स्यात्परागाद्रचा
महद्विर्वचनेन भाव्यमेकाचः। तत्रैकस्यैकाचो द्विर्वचने अगो द्विरुक्तत्वात् सिल्वरण
स्यप्रवृत्तत्वोन्नत्वोत्तस्मिन्नेव प्रयोगे प्रवृत्त्या योगात् पर्यायेणासर्वेषां द्विर्वचनं बोधत

वि॰ष॰ इतिभावः तन्नेतिनवाऽनेकारस्यस्वाः प्राप्तेस्यादिरिति। वचनादितिभावः पृथक्करणस्य सं
॥३॥ मुदायस्याचपदानांचपृथग्यत्न छात्रस्त्रमवन्तो नद्युग्रह्यानिहित्यत्राहयकासिन्निति अ
3 न्यपदार्थत्वादितिचवार्त्तिकेबहुव्रीहिः उतोगवामानयनेनसंभवतीत्यत्राह। चित्रगु
र्वाबस्येतिअन्यविशिष्टसंबंधाम्नायेणेतिसंयोगसमतत्वायप्रयोरन्यतराम्नयेणोत्यर्थः
ननुमुक्तवासमइतिस्वस्वामिभावसंबंधकोविवक्षोस्याचित्रगुरित्यस्माथेनवासस्मो
प्यानयनंस्यादित्यत्राहास्यत्यपीतिकार्यविधीयविधीयमानमितिहितीयां। पदृहूमं
स्त्रारहेकेणेतिसोपस्कारत्वादितिहेइतिनपुंसकत्वोपपादनायनाबस्वरूपमित्यर्थकं। के
ष्यंकर्मलक्षणायष्ठीविज्ञानंनसद्योगाभावादितत्राहरुवारणेतिननुवाच्यांतरमादिष्याहि
र्वचनस्या। नित्यत्वासिल्लोपस्यचलक्षणेर्द्विवचनेअप्राप्याम्नेत्यत्वात्परत्वासिलोपे राम॰
नभाव्यमित्यत्राहमाणेति। ननुद्विर्वचनेनवी। त्रित्रप्रत्याख्यानोयंएवंविप्रतिषेधइत्स २

त्राहाय्येवेति। ननु हृतेऽपि। णौ लोपे द्विर्वचनं रूपस्थानिवद्भावात् दृश्य इत्येवेति न त्वां
तरमा स्याच्चानित्यत्वमित्यत्राह द्विर्वचने चीति(ति) कार्यमिति। ननु व्यपदेशेन विशेषिते नैका
वग्रहणेन कथमंगविशेषयितुं शक्यते शाव स्थायामनंगत्वादित्यत्राह पदेवोति न
नु समप्रत्ययं कस्य न द्विर्वचनमिति कथं प्रकृतिप्रत्ययस्य संप्रमुग्धत्वमित्यत्राह प्रत्य
यो ज्ञानमिति रूपस्थानेंगाकारो त्यत्रे णाउत्तरस्येति षत्वाप्रसंगात्प्रथम एव परिहार
मुक्त इत्याहुः॥ अजो॥ ननु बहुव्रीहावप्यजादेरित्य अस्मिन् द्वितीयस्येति शास्त्र्यम
वकुम जारावपि प्रथमस्य प्रवेशासिद्धेः पुनरारंभसामर्थ्याद्द्वितीयस्य सिद्धेरित्यत्रा
हरंजारेरिति। नव्यवहितस्य तिनि दृष्टग्रहणस्यानेन यौधिष्ठिरस्यानुवर्त्तनादिति भावः
यथाकारो रीति तथा युगपद्धातु परत्वासंभवान्न विशेष इति भावः प्रथमद्विर्वचनं वा
ध्यन इत्यणस्त्र बाधाच्च द्वितीयद्विर्वचने प्रवृत्ते पश्चादपि प्रथमाद्द्विर्वचनाभाव इति सा

वि·ष· वः॥तन्नद्धयोरितिद्वितीयद्विर्वचनाभावद्धयोरितिसूत्रस्थं। विपरीतइतिहलादिशेषात्सवं
४ द्धमयत्रहालादिशेषइतिविपर्ययतः क्रमः ननुचरिषतीत्यत्राकृतत्रेत्वकृतइति। द्धमङोः
५ प्रसंगात्तिद्विर्वचनंअंतरंगत्वादितिपतव्वयस्यवलक्षणांतरेणनिमित्तंविहन्यतेनतर
नित्यमित्यनाश्रित्योक्तेविरोधोद्धवाध्यबाधकभावोद्दष्टांवइतिवेषस्यमाशंकतेननुसा
यइत्येकेतिननुन्ताणामेवसन्नेणाद्विर्वचनप्रतिषेधाद्शिशब्दोनुपपन्नइत्यत्राह
न्तांप्वतइतिसंयोगस्येतिशेषः। एवौ। ननुषष्ठ्यपवदत्वादिग्योगलक्षणापंचम्यासो
व्यामितिकस्यपर्वद्वतिनिर्देशोनुपपन्नइत्यत्राहावधीति। अंतरंगत्वात्षष्ठ्यप्रवृत्ति
तिभित्तेऽत्रअध्यचावधिमन्त्रावसंबंधेदिग्योगलक्षणापंचम्यवधिवाचिकोभवति।
इहतुकिंशब्दस्यावयविवाचित्वाद्वषिवाचित्वाभावाद्वपवांतरस्यचावधित्वात्तं एम·
वमर्वात। इहतुकिंशब्दस्यावयविवाचित्वाद्वधिवाचित्वाभावाद्वपवांतरस्यचा ४

वधिन्वात्संबुमीनभवतीत्यर्थः। पुंमोनानुद्विरुक्तयोः सहनिर्देशाभावेनानुक्तासिद्धइति
किंसहग्रहणेनेत्यत्राहरानेत्यत्राहसहभूतयोरिति कथमेवंव्याख्यानमित्यत्राह
प्रधानेतिउभेग्रहणांयत्रद्विरुक्तिः। तत्रसंज्ञायथास्यादेकैकस्यमर्थे स्यादिति कथमनुभेय
हणात्परस्परापेक्षयोरेकाभ्यस्तसंज्ञानभ्यनइत्यत्राह। इद्दस्यनुइस्यैतिसन्निविंव
द्धेनोऽभावपक्षेइत्येनडुध्वड्स्यननसंबध्यतेअभ्यासेतिहत्वविधायकशास्त्रस्यलोपवि
धायकेनैकवाक्यत्वादिति भावः। शातरीतिनुम्प्रतिषेधस्त्वांगत्वादेकादेशात्प्राक्
प्राप्नोतीतिभावः पद्विवक्षापूस्यात्तननएकारेणोस्यएवंस्माद्विधौस्थानिवत्वान्नुम
प्रतिषेधोनभवेत्स्यातीत्यत्राहशोघ्वेतिननुपरिज्ञापामप्लिः कथंतर्हिस्त्रियामीप्सती
तिशीवाम्नयोनित्यान्नुमित्यानंकथंग्नाहत्यन्निमगीत्यसिद्धातपर्वपक्षयोरभिप्राय
माहतत्रेत्यादिनाननुयद्यत्रशाब्रवतिषेधः पर्वपोरेकादेशात्स्याप्यलंमत्संतवभ्याता

वि०ष० नांतरंगात्तदपि परैकारेणात् एवमांगत्वान्नुमप्रतिषेधः प्राप्नोतीतित्पक्ष आह तत्र शब्दपरे
५ तिकृते परैकारेणैतस्य परंसत्स्यादिषद्भावात् एवैकारेणास्य एवंमागत्वान्नुमप्रतिषेधः प्रा
5 प्यपि एवंस्मादेपि विधौ स्थानिवद्भावाच्छवेकारेणैष्याप्यो व्यवधानादेणस्य स्थानी
व्यवधानादभ्यस्तस्यानंतरः शाताननभवतीति नुपप्रतिषेधोन भविष्यतीति भावः ए
वंपक्षे त्विति स्थानिवद्भावसत्त्वेकारेणास्य नास्ति अभ्यस्तस्यान्नापेकारेणास्यान्यतगं
त्वेनानादिष्टारचः एवंत्वाभावात्परस्यैकारेणास्यांगत्वान्न एवंनुपप्रतिषेधः प्र
वर्त्तेधः प्रवर्त्ततेइत्यर्थः। भाष्यकारास्त्वेककल्पत्वाभावात्परस्यैकारेणास्यांगत्वात्
द्वारणिगयो त्तीयं परिभाषाविषयः अभ्यस्तेन वशात्तुरंत्यो च विशेष्यते तथा चोभ
याश्रयत्वांतरंतादिवत्त्वाभावान्नतुमप्रतिषेधस्यापं विषयइति मत्वा सिद्धांतं व्यवस्था एम·
पितवानिति विवेकः॥ ज अयभिदात्विति। अर्पनिर्दिष्टस्यापि। रणीतीयत्वादर्थभेदा

नद्धिः पाठस्य पाणिनीयत्वप्रयोजकत्वाद्धेः ॥ आदिशब्दस्यावयवविशेषवाचित्वेऽज
न्तेरेवेति नापरामृष्टस्यादिशब्देनाप्यभिधानात्तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ षराग
मध्यस्त्वसंज्ञाप्राप्नोतीत्यत्राहादिशब्दश्चेति ॥ लिटि ॥ चकारोऽत्र त्वर्थस्त्विति । लक्षण
भेदात्तु समुदायस्यैतिन्यायेनाप्रवर्तते इति भावः ॥ सत्यम् ॥ किं चात इति गुणदोष
विशेषस्यैतस्यानभिधानादुत्तरमसमञ्जसमित्यत्राह । अर्थेति ॥ सत्यप्रग्रहण इति
सन्देहोऽस्तीति चेत्कार्यस्य पदस्यावयवषष्ठीति निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा न प्रवर्तते ।
भाष्ये सप्तदशप्रभृतीत्युपमर्दः ॥ सञ्ज्ञात्यधिकृत्य तत्कृत्वाहीति वक्तव्यानीति वस्तुते
तस्यावसरः स्वाश्रयाणि कृत्वा दीनीति एवं च सिद्धमादिवचनत्वलुम्पयाने ऽगोषा
शरेतिप्राप्नोति । निरस्तव्यं इति भाष्यप्रदीपविवरणे अध्यायस्य प्रथमे प्रथममाह्निकं ॥
ध्याद्रः ॥ ननु अलग्रहणे तदादिविधिर्न वदस्त्वलग्रहणमित्यत्राह यद्यपीति ॥ ध्याद्रे ना

विवर. वषवस्येतिबहुव्रीहिः। साक्षात्तत्पुरुषारंभकोहितत्त्वषवइतिभावः। ननुनतेद्वारेविध्य
६ भावमात्रनिवेधनस्तत्कृतविधिंकिंतुविरोधस्यापीष्यतेयायनइतिकथंतद्वाद्विविध्याभा
6 वतत्कृतविधिनाभाव्यमित्यत्राहतत्पुरुषेसाक्षतिउत्तरपदांतयोरितिबहुव्रीहिः। लिङ्
॥भाष्ये॥ नन्यार्थमितिहल्ल्यादिज्ञापनवाधनार्थमेवतत्पर्यः॥मिथुनेसिरिति। अत्रोपस
र्गोपिपदधातुक्रियासंपर्कोमिथुनं॥ एवंवत्सर्वमित्यनेनप्रत्ययग्रहणं। सुश्रोताइत्यादेरपु
रुत्सुज्ञादिकमतिदिश्यते॥ ॥भाष्ये॥ ॥ ननुकेवलइति। तेनपीनोऽशुः पीनमूर्धइत्यभ
वतिअंशुः कृपः। द्वं॥ पोनस्कंधपरिहरतीति। समानाधिकरणाच्चाधिकरणव्यधिकरण
षष्ठीपदस्योर्वस्यमोगत्वात्तस्यमोव्याधिकरणाषष्ठीपदेसंप्रत्याहितास्मः समाधिकरण
पदइतिनपोनस्कन्धमितितुस्फुटः परिहारः। ननुयदि द्वन्द्वतिरवोभ्यस्तत्राक्रैनोच्यतेकथं एम.
तर्हिअभ्यस्तमस्मिन्नस्तीतिसप्तमीनिर्देशइत्यत्राहअभिधिकरेणात्वेनेति। भाष्योक्तत्व ६

धिकरणषष्ठीप्रसक्ताद्विशेषमाह सनादेरिति॥ नहि। कथं संप्रसारणमित्यनेन संप्रसा
रणाख्यकार्यग्रहणं शास्त्रे कथं विज्ञातुमित्यत आह संप्रसारणे ति। भवतु लाटिशेषाद्दाः
संप्रसारणं मा रस्तु कस्मान्न भवतीत्यत आहात्पूर्वत्वे ति॥ ॥इति श्री रामचंद्र सरस्वती विर
चिते महाभाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥
आरे॥ ननु कर्मसाधनो पदेशो वा ब्रूपदेशे धौ विवेकः कृत्वा किं नस्यात्तथा चरेत् तवि धम्मा
चइत्यत आह समुदायश्चेति प्राधान्ये हेतुमाह धात्विति अप्रधानं विषयाणामिति भावः
अचेति पौरिके स्यादौ पदान्ते वमिति एवं हि विज्ञायमाने स्थानिवद्भावानपेक्षणात्मतिप
धानवमार इति भावः। आत्मकं मध्यइति अत्र हि यस्वया कारे गौतरंगौ सर्वर्णदीर्घ सत्या
ध्याइति रूपं स्यात्। इजं तस्यात्वामिति॥ अमत्यपदेशग्रहणं धातग्रहणानुवृत्तेः भ्रांता
विशेष्यत्वानंतरं नावि धिरिति वा इत्यं। ननु न हि न्न तु अन्यकृतत्वात्सम्हद्यस्य संसंदेहः

विव०र० भवइत्याशंक्याह ज्ञापका उरूरीकृत्य संज्ञा स्वन्याश्रिन इति संदेहोपपत्तिरित्यत्यभिप्रायेणा
६ हमवेति। पर्युदासस्यस्य सह ग्याहित्वात्कर्तस्य रश्रास्य कारके स्यैव ग्रहणे सिद्धे सति कार
7 कग्रहणोपपत्तौ तरस्य चयतीत्यर्थः। सर्व इति सामान्यापेक्षा ज्ञापका अवरणादित्ति भाव:
त्वावस्थायामेवेति वाक्यभेदेन य संबंध इति बोद्धव्यं॥ ॥सिद्धेतेति॥ इहान्विति अत्र अव
द्धितवस्य माणे रहणे एपतावस्थायां देवदत्तः सिध्यतीत्यत्र ज्ञायत इत्यस्य विग
मात्। ज्ञापमानः कर्त्तायस्यैवं विध्यो योर्थौ ज्ञानपूर्वक संपत्ति लक्षणा तस्य सिद्धिरिति
विग्रहः। परांतेति॥ तथः परसन्निधानात्। हथानिकार्यात्मकानि उपादेयानि कार
णात्मकानि यानि तत्त्वानि च स्व निमेषामत्य स्वीकारस्तेन रूपेण साक्षात्कारस्तल्ल
क्षणं तत्स्वरूपं मानात्॥ अज. त्रेति। तुमानुबंध इति शेषः॥ इवर्ण इति एव: स्वज्ञानी राम०
य उपदेशाइ वर्णास्त द्विषयश्चात्वमित्यर्थः॥ मन्त्रपेरश्रामुपरे शाउति पक्षेस्य वउपदेशे अ ७

त्वंभवतीतिविज्ञापमानेप्रयोगात्पत्तेः प्रामाण्यंनस्यादित्याशंक्यविषयविशेषणत्वेन
परिहरतीहत्विति। भाष्ये निमयः प्रमयोर्विलयइतिपचाविशं॥ भा॥ ननुधर्मादानेसा
ऽजमंताद्इत्येयोपरमादिकेउभमतिधंटःइतिरूपनिष्पत्तेः कृतेपिकतुग्रहेणसत्वस्यादित्यां
शंक्याहधंटःशब्दइति। तत्रपदात्विवेरिति। ननुसम्बद्धोरित्यत्राचित्तमाणाइतितुषष्ठी
पंचम्यो प्रातीत्युक्तेतेचापर्वगाम्रासिद्धीयपद्वित्वइत्यस्यनमुनइतिवद्धित्वेकृतेकर्त्तव्येव
एर्वत्रासिद्धीयनप्रवर्त्ततइत्यभिप्रायेणान्यथातज्ञाबस्यद्विर्वचनेपिहलादिशेषेकुहो
श्चुरितिकर्त्तव्येकत्वस्यासिद्धत्वाच्चुत्वंनस्यात् मधवाचाकितिसमाणाइतिस्यात् तत्राल्लप्र
हत्तावसिद्धस्यचर्यकास्यप्रवृत्त्यनंतरकालंप्रयोगेप्यसिद्धत्वेऽपिहेमारणाहतिस्या
ने तत्रयात्वनोकेमत्रतुहिशब्दस्यद्विर्वचनेमतिखपाशेषेकर्त्तव्येषत्वस्यासिद्धत्वा
त्वनिवृत्तोनिमित्ताभावान्नचुत्वंनप्रवर्त्ततइतरथाप्रयोगेषत्वस्यासिद्धत्वेप्यकारणात्वो

वि.र. नर्थकः स्यादित्यमिमायेणोक्तमतेन विरोधः॥ इत्यग्रहणेनेति। इत्यन्वेतत्वकारग्रह
८ हणे स्वनास्त्यिद्वा हूतत्र पनिपमार्थं ष्युत्वस्य ग्रहणे विध्यर्थमिति भावः। लोकप्रसिद्धि
8 यतेः क्तः॥ ध्यालोंयोवलीनिवक्तंवेध्यु क्षेमेरणा निर्दिष्टो लोपवलीपत्वज्ञापनाय
तितु परिहारः स्पष्टत्वान्नोक्तः॥ वेः॥ वेवनीजकारस्येति इजाग्रभ्यांवित्विति विहि
तस्य। हल्वेत्रा। यथा न ग्रहणे मयपुत्रेशोर्के मधुकस्य यादृशं लक्षणं स्वरूपमर्थक्रि
याः कारित्वलक्षणं तथा नृणान्मपित अर्थक्रियां न करोतीत्यर्थमभिप्रत्याहल्ली
कइति। भाष्ये हरिवद्रुत्यत्र हरिशब्दात मनुपच्छंदसीत इतीव राग्निमनुपामस्यवः मनु
हो मंयोगान्तस्येतकारस्य लोपः मनुवसोह संबुद्धौ छंदसीति नस्य रुत्वम तोरारलक
त्वापर. भाष्य उक्तं चेति वार्त्तिके। इन्तरादिभ्यः॥ पंचभ्य इत्यत्र वक्ष्यमाणस्याप्यर्थस्य एम.
बुद्ध्या परामर्शोस्तत्वपरेभ्यः सिद्धमित्यादिवार्त्तिकत्रयं तत्र्यमेव॥ ऋुः॥ ननुपुंवभ्रा ८

वेनन पुंसकत्वस्य निवृत्तत्वान्नैनैव प्राप्नोति तत्कथं निवृत्तिं रुच्यते तस्माद्ध्रस्वत्वं निरे
वेति। अहिरिशस्य वृक्तादिकत्वात्स्वार्थत्वाद्वृक्कविद्धियो भवति वृक्कविमवतीति यि
भावेति देवृणाभावात्मवर्त्तत एव षाधिक इति। उभयोरकारयोः। एवं मव राद्दिस्येने
न।। इको।। यौवीपर्यंतिरीय्यात्यरोपः छुलास्मिन्यरतः एवंस्यरवैस्येवतुगीति
प्रकृत्येनेन पंचमीप्रत्याश्रये रोवमुक्तः। यथ स्वार्थे एषा पंचमीति प्रत्ययेतु न काचिद
नुपपत्तिः।। क्रः।। मत्वाप्यतितनेरित्यनेन अयं येनेत्यलयः।। स्वैमे कृपायेति कृतार
एवं क्रोणापुरित्येवमर्थमित्यर्थः।। केचित्त्विति एवं व्याख्यानेनुविनिमयः क्रीणा
त्यर्थः च्छितीपिविक्रमः।। विक्रयविनिमयपर्यायौ भरीविपणगौ विक्रयः। विक्रीय
तिमापवृंरस्यरमारानप्रतिलानरूपं विनिम यइति क्रयेमसारितं क्रय्यपंक्तोः
माप्रकइति कोषः। क्रयायपमसातिं कृय्यमितिमथ्यमव्याख्यानेनविग्रहोविक्रयाय

वि.र. प्रसारितामिति द्वितीयव्याख्याने इच्छा शेशाब्दोपात्तेति विग्रहापभेदः॥ ॥इति प्रदीपवि
६ वरणे ... प्रथमपादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥ननु यद्याद्रुरगाद् इत्यादौ शब्दोपात्तात्स्वा
१ ।विवक्षितेन हि तस्यापत्यं तेन रक्तमित्यादावपि शब्दोपात्तत्वाविशेषात्तैर्व्याप्यादेवश्य
स्यादत आह एव त्वेति । ननु न्यायो हेतुः ननु पादेऽपि सर्वविषयोऽनुवर्त्यते तत्सं
धानोपनपाचमनादिविषयस्य कूरमनुष्ठानप्राप्नोतीत्याशङ्क्याह ऽथासम्भवोनुपदं वस्य
माणः॥ अर्थवाहे ऽभूतार्थवादः। नन्वपरोजायेत गायत्र्यप्रस्तावकाम्यानि पुनः
क्रियतानित्यनैमित्तिकानित्युत्तरदेशानुष्ठेयत्वे फलाभावादित्याशङ्क्य तत्रापि प्रस
वायपरिहाररूपफलसम्भवान्नैवमित्याभिप्रायेणाह नैमित्तिकान्यपीति। साधारणेष्वयंवि
चारो वान्निके हते वानेकविचारप्रसङ्गादत्र कृतः अतिदेशनिरूपणं परस्यैवादेशाल राम.
न्निष्टस्पर्धः॥ इष्टः षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्तसिद्धार्थे वेत्यर्थः॥ ननु विप्रतिषेधे परमित्यनेन पर ६

स्येवस्यान्तोभयोरित्याशंकाविरोधाभावादस्यायमविषयइत्यानवोभयारिति संग्रहस्लो
कः॥ सन्नेति॥ अंतः॥ क्वचिद्विति। यथास्त्रीरपेरोत्यादोपञ्चारेष्वोत्तरकालंपूर्वपरह्रस्वेभ
वतस्तन्नतस्य चमात्तिपरिकत्वादिति॥ यद्यपि सर्वप्रत्ययोतं न प्रातिपदिकंतथापि तिल
न्वयांतंप्रातिपदिकमेव। कृत्तद्धितयोरेवतित्वात् योभ्व प्रतिपदिकत्वात् न च प मिति अस्म
या सर्वनाम्रास्तृतीया चतुर्जाकाभ्यां कर्त्तरीत्यादिकार्यस्त्रीप्रत्ययाधिके न स्यादिति
भावः॥ एकशब्दस्येति अग्रे निराकरणात् नामिनिवेष्टव्यं॥ कथमुत्तरपदस्येति न न्व
सत्युत्तरपदस्वरेकः स्वरः स्यात् प्रत्ययस्वर इति चेन्न तस्यापरत्वान्यायमेवान्तिस्वरेण
बाधितत्वात्। तर्हि समासान्तोदात्तत्वमिति चेन्न तस्य तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्र
कृतिस्वरेणबाधितत्वात् अनुमोपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणबाधितः। न ह्यानशब्दे ह्यभा
वे नतस्यापि...: न न्वनुदात्तस्वरकृदुत्तरपदस्वरा इति चेन्न तथापि माऽऽज्ञाननन्दशब्दस्याद्युदा

वि.र.
१०
10

त्त्वं सिद्धमेवेति दोषाभावः किंच ग्रान्तगृह्यः निमित्ताख्योऽस्तकर्त्राख्यैकदेशाविकृतस्याऽन्य
त्वेन परमपि न भवति उत्तरपदे समासाश्रिते अगारिवन्नावस्थानिवार्तितत्वात् नन्वेवं तथैव द्रावे
नादिचन्द्राबोबालिल इति वक्तव्ये परीत्यस्यापि हुवद्वत्वात् तत्सृष्टभयत न्यायाश्रयेणांता
रिवद्धिप्रतिषेधाच्छ्रुत्वत्रायस्यकृतिस्वादृतिभाष्योक्त एव परिहारः । साधुः प्रदीपेऽतु
नपुत्रं कल्पयितुमित्यस्य परारिवन्नावस्थानिवार्तितत्वादित्युत्तरं । उभयोरस्त्वेत्व
लत्वादेतस्यापि भवितुमशक्तत्वात् । प्रागुक्तमित्यादौ दोषप्रसंगस्त्वाभ्यवपवादे तो
वक्तृतो दोषाप्रसंगात् ॥ ॥ एत्या । यदि तु संभव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभा
वा इहुत्वान दृश्येत ध्येयते रूप्यभिवाराहते । संभवाख्येते रेवाविशेषणानामिति व्याख्यायते
यथा वेस्तुत्वं सुधावित्यत्र्यमकारो चसोरेववशेषणानंतरं सादीनां नात्यन्तहुतहुत राम
रा सत्याये यो गविभागइष्टसिद्धिः । अक्षात्न्हत इति अक्षाः शाकटायास्तान्हंतीति विचा १०

एपति अल्पशब्देन प्रधानावयवेन स्थौल्यं लक्ष्यते स्थूलावयवं गणपतिर्हस्ती हिरण्यमेवं
संख्याविशेषः। तद्यथा अष्टौ हिरण्यः। पञ्चमा सांख्या गौर्गौरष्टकं द्विकं २।८७० गजः रे
ष्मौले हृपयोस्त्रियः पंचधेष्व पदातिनि रिति रत्नार्या बद्रीति तेन हृ रत्नानां ब्राह्मणाना
मरणामित्यनर्थः। अमेवमभवति अभिव्यक्तत्वपदार्थायइति न्यायादिति भावः॥ गुप॥
अथच छत्तुरित्यादेस्तु किं कृते स्त्रार्थे शेषेव कृत्वा रूपमेवत्वं ती। तिनोशंकनापंनुको
वणगिगमत्वेनोभ्याताभक्तत्वात्। अथवेति। ष्णेपामिछत्। सर्थमस्त्रशनिमात्रं विग्रह
इछति दुःखिपक्षिवद्धकर्मषष्ठीसमासः उपपदसमासेत्वनित्यसमासरतिप्रतिषेधप्र
संगः प्रामातिपदिकस्वरे सती। तिङ्ग्रमुणा रीनामकृत्तान्तिपदिकहृष्ट्व्यं बहुत्यन्तोहंगेनलो
पश्चेतिनि मत्यपुनः प्रातिपदिकस्वरोदाहरणं तस्मान्मध्ये अल्लोपस्य वर्णाश्वि
काषितेतिरर्थितिः। तत्राय घष्पाङ्गुणाः इत्यकोरस्त्वाः प्रामसत्तया घ्यतोगुणाइ सकाशे

वि॰ए॰ स्त्रिकोऽपि नेति दर्शितः॥ तत्राय यण्वा अनुयाद् इत्येकादेशाः प्राप्ते रेखुगापेक्षत्वाविप्रतिषेधाद्
११ वेकादेशस्यानुमुक्तं। एवं पापि द्विशिरित्यत्रापि सवर्णदीर्घापेक्षया वकादेशश्चानहूष्टव्यं यद्गुण
॥ त्यत्रो स्य परत्वाद्द्वित्वेकादेशाः प्रोड्डष्टव्याः सानुकारणो तिस्पृश्यजनानावित्यस्य कोऽतिदे
॥ नोऽत्र चोस्यापि कार्यादितिदेशत्वपलक्षणमेतत् उकारो तस्य बद्धत्वात्वार्थस्य संदेकव
चनस्य चाभावादित्यपि द्रष्टव्यं॥ उमा॥ वार्त्तिके उ इति शब्दः उकारोच्चारणार्थः ऋयास्था
मितेश्वतरयोगेऽदुः॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्यप्रदीपविवरणे षष्ठस्य प्रथमे चतुर्थमाह्नि
कं॥ ॥प्र॥ सन्निवेशेति। सतिपरस्मिन्यस्मात्पूर्वो नास्ति स प्रथमः। यत इति यस्मात्का
रणात्प्रतिषेधो दीर्घोऽत्र सिचेत्यपप्रतिषेधे प्रवर्तते। बुद्ध्येति एकसन्निवेशापेक्षया प्रथ
मग्रहीते शब्दस्योपरमात् द्वितीयग्रहणो शब्दव्यापाराभावात् शब्दबुद्धिकर्मणामवि एम॰
रम्य व्यापाराभावादित्यर्थः। ननु तत्रापि किं प्रमाणमित्यत आह तथा वेति॥ तथापीति ११

अत्रत्यवयवद्वारकं समुदायस्याजादित्वं प्रत्ययपरे तु सर्वथानजादित्वं। अजादौवि
शेष्याविति न तु विशेष्यत्वे कथं तदादिविधिः। उच्यते। प्रत्ययपायेत्यविशेष्यत्वेपिप्र
थमायेत्यविशेषणत्वात्तदादिविधिः। अजाद्योः प्रथमयोः प्रत्यययोरिति अत
एवाजादी यौ प्रथमाविति भाष्ये प्रथमस्य विशेष्यस्य निर्देशः। प्रदीपे त्वजादौ यौ
प्रत्ययाविति तु फलितार्थनिर्देशः। उक्त एव दोषोऽग्निमित्यादावपि दीर्घप्रसंगः। उ
क्तमेतदिति। एकस्येवाक्षः पूर्वमगादिति परत्वमुत्तरत्र व्यक्तिपरत्वमिति शब्दानुवृत्ति
पक्षाश्रयणात्प्राख्याने गौरवमाह त्यदादीर्घेति वृत्तिस्थे इत्यनेनेति भावः॥ नदास्येति अ
स्य विभागस्य विशेषव्याख्यानस्य कारणं हेतुर्मध्येऽपवादाः इत्यादिवचिद इत्यर्थः॥
ततो योगविभागेपीति। योगविभागेनापि तौ वत एवाप्यस्य प्रतिपादनादिति भावः॥
नतौ नपुंसकस्येति एवं च सति चतुर्ष्वेकवचनेन पुंसके कीलालपायेति भावति लोपे

नुसतिकीलाल ल्येतिष्यात् अप्याप्यमिन पुंसके धातोरा न्नोमिने स्याप्ब्रीपतेतदासन्निपा
तपरिभाषया चतुर्थ्यामा न्लोपाभावो ह्रस्व व्यः। यस्तुष्टाप क्राम राइति ज्ञापकाच्च
तुर्थ्यां सन्निपातपरिभाषानप्रवर्त्तते। स्याप्ब्रीपतेनसाभवितव्यमाल्लोपेन स्मि
न्नसन्नेमे योगविभाग इति व्याख्याने अप्याकारांतारप्यामोनु। इतिस्थितं। एवंसत्यथा
नुषाकारांते षु नुडाभावः हाहानामिति पूर्वव्याख्याने तु भावं हाहामिति द्वा एव विति
ज्ञायवं कुम हेति। तस्मात्॥ स्त्रीवेषधारी पुरुषो भ्रूकुंसः। यः पुरुषो विकल्पानि विछिद्य
स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मे रागश्च वहत्यस्त्रीपंडकः ग्लानमेहनषंढः। षढः स्याद्गो
पतावपीति रांते विश्वः षंढोवर्षवरे क्लीवगोपतोवंध्यपौरुषइति चरांते गामषः पु
रुषश्चं वा। नष्टरेतानपुंसकः। संभावर्णीविधावेति। वर्णविधौ चेतिवार्त्तिकेन॥ तस्याम 
त्याख्यात त्वाद्दृष्टाभावेहेत्वं तस्मा होतं रंग त्वाच्च सि। अनाम्रित्येतिकृत्वा चिताम्यापेनेसर्पः। 

यस्मात्विति अयं कर्णासिद्धत्वपक्षे ग्रन्थो द्रष्टव्यः नत्वाहिकार्ययोरुदात्तस्वरितयोरसिद्धत्वं स्या
न्निस्वरस्याप्युदात्तानुदात्तयोरान्तरतम्यमास्वरितस्यादेशाभ्यां निवर्त्तितत्वात्स्वरक
त्वं स्यानिमित्तएकादेशस्य । परान्तवदुदात्तस्यासिद्धत्वं तदा स्यानि स्वरस्य स्वरितस्यत्रुगादेशाभ्यां नि
वर्त्तितत्वात्स्वरितोदात्तयोरेतयोरान्तरतम्येसेकादेशस्यान्तरतम्यात्स्वरितएवं भवतीति वक्तव्यं सा
तः । भाष्ये त्वाद्येयोगरूपस्यार्थः त्वाद्येप्रत्ययाध्यामे पायोगोविप्रतिषेधेपरमिति
तत्रचपूर्वपरग्रहणानि स्थानादिसिद्धये दृष्टितानीत्यर्थः ॥ स्वा ॥ ननुसस्वयुरित्यत्र
सस्वापामिद्धत्तिसस्वापमिष्ठा स्वापमिमस्वीयतीतिस्वस्वीरित्यत्रकुविवेति सा विशद
स्वरोयेकतएकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सापिवपतिभ्यामित्युक्तेऽपि सस्वयुरिति भेत्स्याती
त्याशंक्याविप्रहोतरमाह निघ्नमानमिति ॥ कौलुमप्रमिति । नन्वेवमाप्त्रितेल्लयभीचसा
गोलोमेत्याशिविसिद्धमितितदर्थंतपरान्तेतिसूत्रेभाष्यकृताक्तंतेनैवविज्ञायतेकौलुमेनछान्दि

प्र·वि·२· रितिकिंतर्हि कौ विधिं प्रतिनस्यानि बादेतनितेनैरं विरुध्यते उच्यते किल्लुगुपधातस्य त्रोभ
१२ यपर्यायः॥ संभवति क्वोपत्न्यादेशः। स एवं विधोनस्थानिवदिति क्वोपः पर्वं सूत्र वि
13 धावादेशोनस्थानिवदिति चत्वारपसंतरेरपि परिहारा भवंति। तिन्यायेन क्वेविदृष्टि
तोपि पसंव्याप्त्रीयते। पृथ्यास्थानंतरेमहृत्यत्वादेशोपसंहारपतुं। स्थितः क्वचित्पर्ष्या
पसंहारपत्नोप्याश्रीयते यथान्तरङ्गयोर्व्वेद्विष्वेत्यत्रनन्तरयोरेतमस्त्वानेषष्ठीभवती
तितेनपस्योतिलोपश्च तेनरस्यादिवृद्धिः विध्यतिनारीति॥ अतो॥ अतोरोतित्सूपस
रसंधित्वाभावात्मकरणाडुत्फकं। संपागपरस्येति। पयरं इतिश्यितडुत्यर्थः। षाक्यांतस्योसा
हं स्याथीजयतिबावेपाह्येपरमेइति॥ वेमकृत्यत्व भं पसंस्थानिकत्वं ज्ञापितंतत्वं चहेत
।ननुयस्मिभाव्यापाः। सिद्धत्वमुतस्यास्तिकुत्वमेवस्यादित्यतन्त्राहतद्विषयस्येति॥ नतः॥ राम·
अनंतरस्यकादेशंप्रतिषिद्धं च्चयपोरुत्मान्नमवतइतिशंकापरिहाराय मकत्वान्नपारभि १२

त्यमेपवंति । प्रकृतिस्थाविकारस्ता अस्य वावपिविकारावित्यतोनभवतइत्याऽः ॥ अपाउे।
॥ भाष्येबहुलवचनं कर्त्तव्यत्वेन स्थिता । इवः ॥ ननु ह्विधेः ततोः क्विपि तु पिचकृते दीर्घमा
त्र स्पर्धतपरं स्यात्कस्मान्न भवतीत्युच्यते इति धातुः प्रातिपदिकं च तत्र धातोः सानुबंधकत्वा
द्ग्रहणाभावः ॥ अत एव क्विरुननु वृत्तिपत्ते भाष्यं जोजितं ॥ स्ट ॥ भाष्योक्तमवबंके कराष
स्यप्रोक्तिकृतामास्व्यक्तावीति ॥ अनवतसंविह्रणेगतिसत्त्वरिति । ननु कस्मात्पुनः पुनः
प्रवृत्तिर्यर्षिनाजातिपरेषु कृदेव प्रवृत्तिरित्याशंक्याभ्यासस्येति प्रतिषेधोजुगुप्सदलोलू
पदित्यत्र अजडीति ढिलमाभूदित्युक्तत्वात् तदार्थः कर्त्तव्यापवेत्यप्राप्तायवेति अनभ्यासस्ये
ति मित्तविशेषणं यस्मिन् हित्वमुच्यते स एव तस्य अभ्यासस्य भवति अनभ्यासेनार्थ ह्रासव
हुभवतिविधानस्यासामर्थ्यापनेभ्यासस्यैव हितुभवतीति यावत् तत्र तदाभित्वं भवतीति अप्री
यत इतिभावः । परत्वादिति । लुङ्ग्रो ॥ स्यहूपापरत्वादह ननु तस्यापिधातुभक्तेनातंत्त्वमव

 धास्यतिसीगत्वाद्दनउक्ते विकरणानां तस्येति। अंतरंगत्वाद्धादेशो विकरणाः। अमृउलकाराव
 ग्नोश्यापेक्षत्वाद्गुहिरंगः प्राप्स्यस्यामिति॥ आऊभ्यामाभ्यांप्राक्तुग्धास्यर्थेमिसार्थः॥
 यत्रानेकेतिसालक्तैत्पादे॥ अनेकलहणेति अक्षुदेद्विलमरोम्बमह्लप्राप्राविसंप्थेः।आ
ष्ठेसंपरिष्यामितिनेषेतिसंपरिष्याभषणासमवायेपोः करोतो।उपात्समितिपन्केषकृतेस
वंपाठमाश्रित्योक्तो। वसतेउति। सुविनिर्दुभ्यः सुपिसूतिसमाउस्यत्राकनुनेसासैपान
र्थकेइतिपरिहारः। ततोबच्चनेनेति। नचैवंवचनेनवववनायाकरणाक्षेविरोधइतिवाच्यं।
उपधाग्रहणेनोरिग्रहणस्यतिमानेवचनांतराभावात्। वचनेनोपधाग्रहणसाम
र्थ्येन। ननुसंपर्युपेभ्यः परेभ्यः करोत्यादेः पदेस्त्रुटिति विज्ञायमाने एवंधातोरूपस
र्गेणायोगोपिपदद्वयापेक्षत्वात्सुडूहिरंगः स्यादित्यतआहकरोतिनाचेहेति। यत्रवि 
शेष्यसन्निधानंतत्रधातुनापितदादिविधिर्भवत्येवस्याद्दान्तः। ककमीति। ननुतदादिवि

धावल्यग्रहणात्स्तु कृत्वाद्युतुना कथं विशेष्यसंन्निधाने पितदाविधिः स्यादाशंक्याह अनिगं
तोचतामिति। वग्रहणेन व प्रत्ययग्रहणेन॥ अत्रापि समासाधिकाराद् उत्तरपदं विशेष्य
मस्तिनेनांवंतानुत्तरपदे निगंतो गतिः प्रकृतिस्वरो भवतीति वाक्यार्थे च निमात्र उत्तरपदे
स्थितेवते भविष्यतीति नो इष्टव्य इत्याशे समुदाय उत्तरपदे इति किं वप्रत्ययग्रहणेन। तत्तु कृते स
ह्युतुनाप्युत्तरपदार्थविशेषणाभ्यां तेन तदादिविधिर्जोपक्रमित्यर्थः प्रकृते तु विशेष्याभा
वात्तदादिविधेरभाव इति विवक्षितं। भाष्यप्रयोजनात् परद्वयापेक्षत्वेन बहिरंगतोप्यादि
त्याद्यं क्याह उपदमिति भगवता पाणिनेः कृत्रिमास्व पतिरे. ताश्रया बहिरंगासंज्ञाबहु
नुधामा त्रम पेक्षतेन परसंज्ञामित्यर्थः कुतः एतल्लभ्यत इत्याशंक्याह पुत्रमिति। नन्वभि
रूपाः क्रियायाः कथं विशेषणतायोगः सिद्धत्वे किं पश्चात्तोधन पोगेनेत्याशंक्याह बुद्धीति
।बुद्ध्या निरूपितं विषयाकृतं यत्क्रियाद्विष्टम् उपसर्गेसंरक्षसाध्यं त्रियालक्षणेतस्यापि सत्यैष्यपेक्षा

प्र॰वि॰र॰ बुद्धिनिरूपणानन्तरंभावीयः साधनस्यकक्षारिः संबंधहाम्नयेणोतिविग्रहः ।। नन्वानर्थक्याद्धु
१५ तुसंज्ञानस्यास्त्वत आह पश्चादिति । हलिति ।। तेनूमहत्वानि त्याहौ कूस्वनुङ्गामिति स्वरे नभ
15 वति ।। अपात् । सातिवार्त्तिकेस्त्रोत्कउपाधिनवक्तव्य इति नगोरवमित्याह हृदि । स्यएवेति
नन्वयकिरतिदेवदत्तइत्यत्रपाभरिसेत दर्पेस्त्रोत्कउपाधिरूपादेयोनत्राह । तथापिवेति
अपकिरतिदेवदत्तोन्मनेपदंयथास्त्रोत्कोपाध्ययहणेपिनभवतितथासुडपिनभ
विष्यतीत्यर्थः । ननुतत्रापिसुडेपाचिवक्तव्य एवेत्यत आह नचेति ।। दर्पबुभुक्षाश्रयार्थि
त्वविषयत्वं हर्षादीनांवैशिष्ट्यं ।। हर्षादिग्रहणंत्वपकिरतिश्वोदन्नपिडमार्जारित इत्यादि
व्यावृत्त्यर्थः । ननुतथाप्यपकिरतिदेवदत्तोबुभुक्षितः करणापीत्यादौकस्मान्नभवती
त्यादौसंहितायांकस्मान्नभवतीत्यत आह समासेचेति ।। वस्तुवार्थेसमासएवेत्यर्थः । एम॰
गावलीवर्द्दन्यायेनसंहितापरस्यैवेयपर्थपरिहार्यो । गोष्वा ।। ननुरूपेननुनत्रिवसुकन्या १५

पिनान्ते वितम्प्रसंग एव स्यात्तथा चासे । वितग्रहणवैयर्थ्यं स्यादिति सामर्थ्य । ननु गो
ष्पदे निपातिते । गोष्पदं स्पद्यं प्रयोगः स्यादेवाप्राप्तं सेवितेति ॥ वाक्यात्प्लिंगं वली
यइति भावः । ननु यत्र देशे गावो न संति तत्र गोष्पदपूरणमिति प्रयोगो न स्यादेवाह हेममा
गाइति ॥ वि ॥ तुल्य तुल्यजातीयइति । अंजत्वादिना सजातीये सपादिवे यथा स्यात्म नु
ष्याशो माभूदित्यर्थः । न च शाकुन्नो विकल्पसिद्ध्यर्थं शाकुनिग्रहणं स्यादिति वाच्यं वि
कएवेति वचनेन विधिः समानविषयस्य विकिरस्यापानुज्ञातत्वेन विकल्पस्य सिद्धत्वा
त्तस्माच्छकुनिद्युवरूपर्वे न शेते तुल्यजातीयोपलक्षणमिति सिद्धांते तु विषयार्थविकिरग्रहणे
मपि यत्तिविषयत्वनिपपार्थं तेन अश्वादौ विकिरशब्दोऽपि न भवति ॥ श्रा ॥ अनित्यविश्नौ
षइति तेनाश्वयोषाइति न भवति । रूपार्थं च निपातनमिति स्मरणात् । गरुमच्चोत्पत्त्या
ह्यश्रे इति निवर्त्तिकत्वं यतः । मस्क ॥ न यातन सामर्थ्यादिष्टा मालाभेः ॥ पा ॥ नन्व स्कारपवे

प्र·वि·१ तिकाल्लत्वात्सवर्णिवाः स्यादित्यानुनं क्वास्याकारस्यांत्यस्य स्थाने अस्वारोऽ स्कारादुतिव्या
१९ चष्टेस्येति ॥ ॥ इति परीपाविवरणो षष्ठस्य प्रथमे पंचममाह्निकं ॥ ॥ अनु ॥ लौकिकं
16 नत्वमत्ते संकेति तंवाक्य इति [redacted] नत्वनुवाकारे ॥ तत्रे वार्य्यपारिसमासे
णकोन्सायानिष्कत्वात भाष्ये कालकरीष त्कस्याविरवः तुंरस्केरिलः खाटो वाटो वा
न्नु अवहुव्रीराह्रकारस्केति को षः वेतीति अव्युत्पत्तिपद्धे तुन्नः सरेख्यापाइत्यनेना
भाष्येतिनित्रा कोलवावंत इत्याद्युदात्तः ऽउदात्तस्तुनीति। ग्रामान्यापेहंत्तापकमाश्री
यतइत्यर्थः। नत्वेकवर्जे मिस्केतेकर्थचतुर्थावर्जनमित्यर्थं क्वाहुयस्थमस्येति। एकश
ब्दः प्रधानवाचीतिभावः चतुर्थ्या ॥ मपि विधीयमानत्वात्प्राधान्यं। अवश्यपंसंख्या
वाचीनाम्प्रयणीय इत्याहतथा चेतिकर्त्तवइस्यासैयध्याहृणोऽपि वर्जनंभवत्येव चतु राम·
र्णास्यादित्यर्थः ॥ नन्वामलज्मीजदुसत्रमकाराकारस्यसवर्णितत्वंस्यात्मतीत्याशंक्याह १९

दान्नादिति भाष्यं विधौपदस्य समर्थेनायेति व्याचष्टे लक्षणा इदमिदमिति वा सिकैवका
षाचाबः पचघञंतः अवकाशवत्वादित्यर्थः॥ अत्राव्ययपे नीति। तद्व्याप्यीजारीमात
इत्यन्तत्वेनोदात्तो वैदिको द्रष्टव्यः॥ भा॥ वार्त्तिके उरसुग्रहणमनेकाजुपलक्षणं चुलु
पाद्यर्थं द्रष्टव्यं॥ चतुः॥ नन्वोद्यन्तनिपातनस्वरो विभक्त्यन्तरे सावकाशः प्रतिपदवि
हितेन चाशिस्वरेण बाध्येतेत्यत आह स्थानिवद्भावादिति। निपातनस्वरः प्रकृतिस्व
रः समजातीयत्वात्प्रकृतिस्वरं चाशिस्वरं बाधते विभक्तिस्वरस्तु प्रकृतिवास्वर इति न बाध्य
त इति भावः। उपदेशिवद्भावादिति। उपदेशोऽस्यास्तीत्युपदेशी चतसृशब्दे चकारादाकारः
सोऽस्ति चतुःशब्दस्योदात्तः। तद्वन्निपातनस्वरो भवति नोक्त कालानाद्याविर्भवत इति
विभक्तिस्वरेण बाध्यत इत्यर्थः॥ भाष्ये चतसृभिरित्यादेः उल्लुपोपोत्तममिति विशेषस्व
रविधानात्स्वतसृग्रहणमिति वाधविषयोऽस्तीति॥ एवोक्तविशेषादर्शिनो प्रमान्ते पः॥ सर्वि

प्र·वि·१· ॥ननु कथं प्राप्स्यभावो यावता प्रथमैकवचने प्येता वेवेत्यत आह प्रथमैकवचने हीति न
१७ नु कथं प्राप्स्यभावो यावता प्रथमैकवचने प्येता वेकाचावेवेत्यत आह प्रथमैकवचने ही
ति। नन्वेकदेशो विकृतमनन्यवद्भवतीति प्राप्नोत्येवेत्यत आह प्रकृतीति कृतिरू
पमनन्यवन्न कृतिवद्भवति ननु विकृतेति ग्राह्यतेति भावः। विशिष्टेति। साक्षादुक्ता इति
त्वविशिष्टत्वं यथा युष्मदस्मदोरिति॥ तुसा॥ गोचः पतिर्वाक्यत्री। पत्यावैश्वर्य इति पर्व
पर्यन्तकृतिस्वरो न भवति प्रतिषिद्धत्वेन समासस्य संतउदात्त इकारस्तस्य ष्याने न
कार इत्याह तत्पुरुषे कृतिभक्तिः। पक्षपातः। अन्वतत्त्वमेव तत्र हि साधितेपि हस्वर्वेप्रहरण
कर्तव्यमित्यत आह दृष्टेति॥ बहूनिमिति तनुत्यस्येति। चात्वंनेति तत्पुस्पीति कोषेन
पुंसकनप्रयोगः वालनेति तनुः पुमानित्यमर्थे प्रमादस्एव। ननु तस्मादुभाभ्यामेवेत्स्यपुंसं रामः
प्राप्तिरेकवकत्वात्प्रतिषेधस्यपक्षदोषसविकाबद्धीतिस्वाम्पास्यभावारतो विचार्यमेत १७

ख्याख्यामि ति श्लोकद्वयेनाह तेनेति तिस्त्र। ननु प्रत्ययग्रहणमारेशानि ह्रस्वार्थं निकृतेव्यय
तरक्षुतोरित्यत्रैछं बस्यतपरास्तन्कालस्येत्यनेनयणामिकारारणां संज्ञात्वात्संज्ञिनां
चेकारणामतित्वारित्याशंक्याह तितेति॥ संज्ञाधर्मेणेति। इरितिसंज्ञायाउच्चारितापा
धर्मेणेति न्वेनसंज्ञीकारो विधेयः रूप्यते व्यपदिश्यत इत्यर्थः। ननु तथापि साहृतानि
त्विवरितार्थवचनं गोणेति तिनप्रवर्त्तिष्यतइत्याशंक्य तुल्यतामाह यथेति अयंभा
वः प्रत्ययेष्वपि सानुबंधेषु सानुबंधोनविधेयस्तत्र तात्पर्याभावात्किंतु निरनुबंध ए
व तत्रैव तात्पर्यात्तथा चोक्तामितः प्रत्यायको यदिति प्रत्याय्येयतु तितेनमुक्ष्यति स्वंप
त्ययोपि नास्तीति तत्र भवन्तीति व्याख्येष्वपि स्यादिति। इममर्थमुपपादयन्नीत्युक्ताहीति
प्रस्तापकद्वयमितियरारो॥ प्रत्याय्येयक्षब्दोड समर्थस्तत्र योजयति तथा चेति। यः
प्रत्ययइति यएव प्रत्ययो भवति तात्पर्यविषयत्वात्॥ ननु तथाप्याहेशानकाश्यनला

प्रा॰वि॰१॰ लग्रहणेन चरितार्थत्वात् स्वीतोऽर्थेन कारणेव प्रत्ययेत्व रिति स्यादिस्याग्रं क्याहानेकोऽति पर्याय
१८ णेऽभकारोऽत्र ह्रार्थीयमजोऽप्येतिविशेषणार्थश्च ननु तथापि प्रत्ययाश्रयपरीभावयाप्ति
18 छत्वात्तार्थो वार्त्तिकेनेत्यत्र ग्रहणप्रत्ययेति। दिवदुत्त्वीतो माभूदित्येव मर्थं प्रत्ययग्रहणं
कर्त्तव्यमित्या ह। होकारार्थमिति॥ नास्याभावैवमद्वेपीत्यकारस्वरूपमपीत्यर्थः॥ वर्ज्ज
तीतिभाक्तीत्य अप्रत्ययग्रहणेन त्रापविष्वातइत्यर्थः॥ सिद्धं त्विति गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्रो
चुकुटिषतीत्यादावात्मनेपदे प्राप्तावाप्तिमाया सिद्धत्वितिपरिहारः॥ सर्वमत्रमध्येर्वैया
त्राय परात्तत्वाः॥ आरिः॥ सिद्धः स्वोऽतोऽपि। चित्वहत्त्वपमामर्थ्यात्ते स्व ज्ञागमस्वरेण॥॥ अ
नु॥ अनुदात्तवतीति एवंप ह्रार्थंद्वता यदादृशतीत्यत्रापि प्रत्यात्तुदात्तरहितइतिनुसिद्धाने
पदः॥ भी॥ ननु क्तेऽपि प्रत्ययग्रहणोऽन्मात्रः प्राप्नोतिल्लोडरित्यप्रतनेः ग्रस्य यत्वात्स्तन्माद एम॰
। ल्लोडं देनुगादिति। प्रत्ययग्रहणमेन रेणोऽतिप्रवंमुदात्तमिस्तुकेवा क्त्निन्पायामाधामयाच्च १८

षं चातएव एर्ङः। कार्या स्यात्समस्तमात्रस्येति मित्युक्ते एकसाहाय्यर्थं वसं बहुप्रतिपत्त्यर्थम्।
साहात्सर्वस्यैवावयवो भवति समुदाय स्वत्र यत्र द्वारा प्रयेन मत्र द्वल साहाय्यांगुलिद्व
एदेवस्तोदृष्टेस्त्रणाति समुदायानिवस्यर्थकृतमध्यत्र समुदायग्रहणं बोधयती त्यर्थः॥
उपो॥ इवर्णस्येत्यस्येड्ति॥ एरेकइदिति संज्ञकोनंतरएवंवर्णेहितो स्येत्यर्थः॥ चो॥ ननुस्था
नांतरमाप्तिः। प्रत्ययस्वरोपचारस्यान प्राप्तिर्व्याप्तिस्त्रपोविकित्या तत्संभवा साहनर्तस्येइति।उ
परेस्त्रायायांनास्तित्वासंभवादाहस्त्रतामिति। प्रत्ययार्थः॥ भनि॥ भाष्येचुस्वेइत्तत्र स्या
दापमर्यः। तत्रचुस्वराविषयेपरार्कः परा चेत्यादौ चुस्वरः प्रतिनिषेधत्वादेतस्यैवाधकोभ
विष्यति। तथा चप्रतीचेत्यादौप्रस्याविषयत्वान्नव्यावर्त्यतेन सामर्थ्यात्प्रत्ययङि। त्या। दोभूतप
र्वगत्वात्निर्गतप्रतिषेधइतिभावः। स्वप्रत्ययमेवेति। पराचेत्यादौ सतिनिषेधात्पिचुस्वरः प्र
तिषेधएवइतिभावः। तथा चप्रतीचेत्यादौवरितार्थः प्रतिषेधः प्रसङि। त्यादौन विधिंनिषे

घनोतिभाष्यस्याधीवित्यत्रग्नोषंपरमतीस्यादाविस्यर्थइति। नेः स्वरोभवतीति। तत्थ्वा
रात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति षात्वकारः स्वरितोभवतितस्मादि त्यादिभा
ष्यमत्तिष्ठप्रसंगांतमेव॥ स्थानिवद्भावेनतुपरिहारः यदीवत्रिगंतप्रतिषेधः प्रत्ययम
स्याख्यातः अन्नोच्यतेनिग्रहणंसामान्यलोपरोरेर्नुगात्मकं तिस्वरवलीयस्त्वंज्ञाप
यतितत्रयदि. स्यादावनिगंतप्रतिषेधः प्रवर्तते कृतेतुयणादेशेभ्यत्रावसात्वात्तुनर्न
विधिः प्रवर्ततेभाष्येहृषणाभिधानंतु विश्वेषायेतंज्ञापकमाश्रित्य इहचेत्सनेनप्रकृति
स्वरस्यानवकाशतांदर्शयति। भाष्येईश्वरइत्वरद्वीपइत्यत्रस्यामितिविशिष्टः। एवंपदद्मक
निस्वरः॥ वकूनीहौविश्वं॥ भाष्येविश्वामित्रइत्यत्रमित्रेचर्षाविति नदीर्घः ऋषित्वाभा
वतऋषिप्रतिषेधोमित्रेवत्वव्यइति संज्ञायांमित्राजिनयोरित्यत्रवचनात् तस्वरेमा राम.
मित्रईषोनास्तिविश्वामित्रइतित्वपपाठः॥ ॥इतिविवरणेषष्ठस्याध्यायस्यतृतीयेपा १९

रेऽस्यसमासिकं॥ ॥ गति। यथेति संप्रदाने दिक्षु व्याख्यानमनुपर्जनं द्वयमभिद्यतिन तु
द्वन्द्वापेक्षमादि बहुव्रीहौ शक्तिः। स्वधर्मः कारकशक्तिः। अथादिक्षु व्यादयानि दोषादिती
चैलो चैरित्यादौ निष्ठोके गत्यन्ते। ननु पाक्षिके तिप रूपविधानोरेव क्रियासंबंधाकारक विकेन
स्यादत आह केवलायाश्चेति ननु प्रशंसी इति केवलः। शब्दस्तस्यैवेत्यत आह केवलस्यापि
ति। अतः नन्वंतग्रहणस्य विशेषणत्वात्तेन विशेषणाभावादस्यात्मा। तदेतुक्तं म
त्वयस्वरापेक्षया चतुर्थमुदात्तनिवृत्तिस्वरापवादस्यानेनाप्रसक्तत्वात् तु स्वरस्यत यथा
आदेरप्रत्ययस्वरः ततः स्तुश्चरस्ततनुदात्तनिवृत्तिस्वरस्ततश्च स्वरइति ततः कथं
प्रत्ययः पञ्चकल्पामाप्तप्रत्ययस्वरस्यापवादश्चस्वरइत्यत आह यतः प्रत्ययस्वरस्येवेति।
प्रत्यापत्तिः ततः प्रसवः प्रत्ययस्वरस्यैत्याभ्यनानि त्रिष्टइत्यतः प्राक्तेनेन भाष्येण
तु स्वरस्यस्थानांतरमाप्ति साधिता। दुतरेत्यासतिनिविष्टत्वे। तेनवार्तिकं ख्यानभाष्ये वार्ति

प्र०वि०

२०

20

कमप्यारभ्यानवाधाद्वेतान्नेतितथ्याचानुदात्तां यां प्रकृतो प्राप्नायां पूर्वपदांतोदात्तत्व
मपूर्वनोनविधीयते प्रत्ययस्वरस्तु दधीचेत्यादावनुदात्तो प्युपितो विभक्त्यैवेन बाध्यते
यत्र तु बाधकं नास्ति दाधीचइत्यादौ तत्र भवत्येव प्रत्ययस्वरो वचनमंतरेणापीत्यर्थः।
ननु आंवार्तिकनिर्देशान्नलोपप्रतिषेधविषयस्यैवतेस्तत्र ग्रहणं नावतिमात्रस्येत्या
शंक्याह आंचतीति सामान्यस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः। अभ्युच्चयवादोयमिदं
तत्तु प्रतिषेधे एजाद्यर्थस्यैव ग्रहणमिति। भाष्ये वार्त्तिकारंभवाद्याहनैष इति। ननु
यावप्रत्ययस्वरो बाधनाय चुस्वर इति तद्धितप्रतिषेधो वक्तव्य इति भावः॥ तथा चो
दात्तनिवृत्तिस्वरेण समभानविषयतानुस्वरस्यास्ति। इत्यारंभवाद्यास्यपत्र नहीति। त
हिशब्दः तथाचत्रयपः इममर्थं प्रदीयौ विशदयतितत्रोदात्ते इति॥ भाष्ये प्रत्याख्यात एम०
वाद्याह एवं तर्हीति। भाष्यकारः प्रसंगात्प्रयोगविंताकरोतिप्रदिविभक्तौ इति। प्रकृतमनुस २०

स्त्वनुदात्तनिवृत्तिस्वरवृत्तस्वरयोः समानविषयत्वात्प्रारंभं समर्थयन्भाष्यकारस्त्वाहस्य
त्तत्तर्हि विभक्तिः इति । वार्त्तिकस्य प्रकारान्तरेण गतत्वप्रारभ्यन्तां भाष्यन्त दाह सति शिष्टे
ति ।। ननु लुगं नेनं बाधमानं नाम न तद्धितल्लुक कस्मात्प्रसक्तं यं बाधितेनतत्राह हल्लुङ्गमित्तं वेति
। नांतरीयकत्वयेतिभावः ।। ३ ।। तिङ्ङतिङः पदमिति तयोः षष्ठस्य प्रथमे षष्ठमान्हिके पाठस्य
माष्टः । बाह्वयोरपीति अनुदात्तपदात्तेपदम् इमितितु नियमो नन समासे प्रवर्त्तेतिवाक्य
त्वात् न नु वार्त्तिके मत्त्वो सिद्धुइतिनन्वाहृहशंसु व्याहृत्य पर्य । सोः प्रजार्थं । सोः प्रजार्थ
त्वेन तत्प्रयोगे प्रयासं भवात् तन्वाह सोरपीति विरोधित्वनरायेतिभावः । मत्तु वा
र्त्तिके विभक्तिस्वतीयादिः ग्रहणेति पस्य समासस्यत्वे स्यस्वरइति विग्रहः अंतोदात्तनामि
ति मपूर्व्वा समस्कारिष्यिति निर्णयः ।। सा ।। परसमुदाये नित्यर विकल्पनि । परसमुदायः ते सेकदे
शाविशेषकेनेति हितीये विभक्तिरहितं रूपं न स्यानुकरणामिति विग्रहः । नन्वविक्रसयस्य

प्र॰वि॰ग॰ यपूर्विषयः स्लतीयसमासवचनाभावे तत्प्राप्यभावादित्याशंक्याह हानेनेति ॥ इगं ॥
२१ परस्येति अनुदात्तपरस्मिकवर्जमित्यतः पदाग्रहणानुवृत्तेरिति भावः ॥ पती ॥ क्रमेति
प्राप्ते क्रमायेत्यत्र बहुव्रीहितत्पुरुषस्वरयोः प्रथमप्राप्तत्वात्तयोरेवापवादोऽयं न परी
21 प्रत्ययाद्यस्य खसर्पः ॥ आवा ॥ सर्वेभ्यः पूर्वइति पंचमीसमासे लुगभावेमाश-
क्याह सर्वेषामिति ॥ कुरु ॥ न्याये । जात्या उसद्विशेषणं विशेष्येणेति समासेनि-
यमेन गुणक्रियायोरवपूर्वनिपातः इति नमाप्राप्तेरस्याप्रहत्तिन्यायप्राप्ताऽजाते-
न्यत्र यतः स्वर्थः ॥ नियमस्वयाहिकत्वमाह तत्पुरुष इति । नियमाभावपदे क्षाव सि-
मपि नोपात्ति ॥ अहा ॥ हानं यथा ॥ गतिर । ननु अकृत्क्ये चतुरा बेन युगपत्समासः
क्रियते तच्चाचोक्तः बोपि पूर्वपदं भवतीत्यत आह कुगतीति युगपत्समासाप्रसंगा- गम॰
दित्यन्वयः अभावे गतिपूर्वपदस्येति बहुव्रीहिः पूर्वपदे । मित्रो बस्यप्रकृतिस्वरे समुपस २१

गाम्भ्वामिवर्जमितिवचनात् इमे रंतो दात्तत्वे सती कारस्य परत्वात् देशो वोदात्त स्वरित योर्यणः
स्वरितोनुदात्तस्येत्यकुकारः स्वरितः स्यात् ॥ गतिर्निघात इति गतिर्गतिर्गता वित्यनेन । उदात्ते
नि गतिरनंतर इत्यन्नो दात्तस्वरितानुवृत्त्याभेरनुदात्तस्य प्रकृतिभावे सतीत्यर्थः क
र्षत्वितो वङ्गोंतदुदात्तः । तिस्वरितं भ्रियतत एतद्वृयानुवृत्तिर्दृष्टव्या ॥ अनपे स्येति गति
र्गतावित्यनेन तत्स्वरादपरत्वे पादादेनप्रवर्तत इत्यत एन पक्षायां मूलं ॥ तादेो ॥ घर सि
कन् प्रमन्त्रिकृत्यादिश्या वसथंस्कृ हृणं स्यादिस्यान्ना कयाहगते गेति अप तु प्रादिस्त मा
सः । अनर्थकत्वसार्थकत्वतरघ क्वंविशेषयितुमिसयुक्तम तन्त्राहांतो दात्तेति । नवे
वं लक्षणास्यादत आह अच्पवितिनञ्जो यास्मिन्नञ्कः । नस्वाययासिन्नष्वेक इति विग्रहः अ
नियमेन कपिपूर्वमितिस्वरे निवर्तिते स्वकाबेन कृ स्वां त्यदित्य स्याप्यभावेन नञ्सुभ्यामिति स
मासांत कृवकारो दात्तो भवति ॥ कारः ॥ शंखविज्ञेयः पांडुपुत्रस्यार्जुनस्य शंखः पांचज

 त्वं हृषीकेशो रेवत्तं धनंजय इति भारत वद्भ्नात् ॥ षष्ठां द्वितीयां तृतीमाह्निकं पादश्च समा
 प्तः ॥ अस्तु ॥ सामर्थ्यमेव दर्शयितुमुत्तरयति इति किं । चतस्रनुवृत्तौ वाक्यभेदप्रसंगश्चेत्स
मिप्रसाह् व्यवेति अल्पवचनाच्च कारकारणाच्चेति भावः द्वितीये पि प्रति ज्ञाने सामर्थ्यं
 योजयति ते ति प्रत्यये इति । अर्थातिदेशात् इति शब्दातिदेशो यथाङ्ग्याभ्यां भ्यसोः स्यातेऽ
सिरिति दिश्यते तथापि इयमप्रधानतात्मानि वर्त्तेत तथा च स्तोकान्मुक्त इति स्तोकाभ्यामि
त्याभ्यांभ्यसोः स्यातेऽ सिरिति दिश्यते तथापि इयमप्रधाननतान निवर्त्तेत तथा च स्तो
कान्मुक्त इति स्तोकाभ्यामिति त्याभ्यां मुक्त इत्यर्थः स्यात् करणे च स्तोकेति पंचमी विधाना
दसत्ववचनेन ताबध्यते । तेनार्थातिदेशोऽपि भेदेन भवति ॥ तृत्यवभावती ति स्तोकान्मुक्त इ
त्येकवचनेयोऽर्थः स एव तौ इत्यर्थः । कोऽभेदे कत्वसंख्येत्यतेत्र्या हविशेषति । यत्र संख्या 
वमेवावभासते न त्वेकत्वादि किंतोषद्र्त्यर्थः । तद्धकं भेदानां वापरित्यागात्संख्येत्यासत 

याविषः। व्यापारा ज्ञातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तत इति अत्र पत्तिविशेषाध्यनंतर्भूताः
पक्षांतरे तु विशेषाएषा विविक्ता अभेदैकत्वसंख्येति भेदैः। तदुक्तं पष्ठो बाधिरस्माः। सर्वम
श्रुन्याहिताश्शात्तयः॥ अविभागेन वर्त्तते तासंख्यातादृशी विदुरिति। नन्वेवं प्रयोगो
स्येवतत्कथं ज्ञायतेतायं समास इति न आह तन्निबंधनस्येति। उक्तं सवाचकइति। गो
विनायकेस्वर्गदिशिपन्नोरहमोवज्रेभूभाविषोगि[illegible]ले रागी स्यभिधानात् ज्ञलुमेचयः
संवत्सरभेदेन वर्षा। वाक्कृत्यं॥ हल॥ प्राप्यामितसंज्ञार्थं वचनं। पक्षांतरमाह लते वेति
वार्त्तिकसंगतिमाह ज्ञानाविति। ननु सप्तमीनिर्देशः षष्ठीसमासनिहस्यर्थः कस्मान्नभ
वतीत्यत आह गविशब्दादिति स्वरूपमिति वचनात्स्वरूपेतासप्तमीति भावः ननु तथापि
लुक्कस्मान्न भवति एवं तर्हि छंदोनास्मिचत्वनोनामग्रहणानुवृत्त्यास्यास्त्रकपाप्तिमारणा
संज्ञाप्सीयत इति न दोषः॥ कार॥ पक्षद्वयमुपपादयति संज्ञायहणेति॥ वर्षेचा॥सि

वि॰र॰ २२ 23 द्वंद्वेकैकवंषइतिभाष्यंविकल्पविषयप्रदानपरतयाव्याचष्टेतदाविकल्पयतितस्तु।सन्कैलुक
लुकिवाविहितेविशेषमप्रत्ययन्त्र्यापेननिराकीयमाहप्रकृतत्वादितिपरमेकारकंद्वस्त्रा
लुगभावेसमाधानांतरमप्यस्तीत्याहन्यायापीतिभाष्येनुक्रमपर्धमुमुचोपादांतंवि
मर्थविषयकारणाभेदः स्तुपोधातुप्रातिपदिकयोर्बहुलमित्येवावास्तुतात्पर्यंग्रन्थविस्तरो
रान्यायास्त्रिपत्यपेतितत्सुरूपेत्रातिविषयेपिकिंबहुलमित्येवनसिद्धमित्यन्वयः।श्रांतात्प
मनेहेतुः प्रतिबंधेति।स्वातंत्र्येणबहुविषयत्वघोतनार्थमलुग्ग्रहणाउत्तरपदेपर्ज
वनार्थेचप्रकरणभेदइतिसिद्धांतेभावः।छघश्वाः।भाष्येश्चउष्यमुत्रेस्यश्रमुष्यअ
लस्यभावइतिविग्रमनोहारित्वाद्धुभ।पितराश्रराराविन्यस्योत्तरपदविषयत्वभ्रा
वारयतिसमासात्विति॥॥इतिभाष्यप्रदीपविवरणेषष्ठस्यतृतीयेपादेप्रथममा राम॰
ह्निकं॥स्त्रियाःश्राब्धांतराग्रहणेहेत्वंतरमाहभाषितेतितामथ्यीमुपपादयतिश्राब्धं २२

स्तन्मावस्थांपरं स्थलावस्थं तत्त्वात्प्रकृतः प्रत्यभिज्ञानात्तसंसृष्टोविज्ञोयतो
यतोव्यपदेष्टुमशक्यः। अस्मिंनेवव्यपदेशाभ्यामनयोर्भेदः। परिहारांतरंवक्ष्यमाणमप्रति
पदेनकस्याल्व। तत्परिहारांतरं मुख्यौशब्दैर्यथाविषपाद्यः कदृष्टेत्यत आह यथायात्म्य
मिति॥ हृदयस्य। श्रुतेर्लिंगमिति तिन्नचः परास्मिन्निति श्रुतिः। लिंगसामर्थ्यं वित्यन
व्यवस्थेत्यस्याप्यन्यथानुपपत्तिः॥ ॥ पादस्य कृत्स्नतेरणेति। दुअज्ञादिष्वप्यनुस्याज्यातिश
बेरूहेना वाच्यरूढा तोऽन्नेन गतिकाराकोपपदाक्रतिरिमध्यारोक्तः समासः। २। बुद्धौ
वोति। बुद्धावभ्यां स्थित्वा सर्वस्मिंश्चेष्टाः प्रवर्तंते यथा तस्मात्माद्बुद्ध्या सामर्थ्यं धात्मिनास
केविवक्षयोति। अथवाहितबुद्ध्यारूढत्वमेवसाहाय्यकमिति भावः। इकोऽन्याला
ब्रम्ववकेकेवक्ष्यहृन्नु फलंचेति विग्रहे पाहिणं दोषांतरमप्यस्तीत्याह स्यात्त्रगाणां
त्विति। प्रत्यकमितिभाव्यम्यांजनोऽन्यायेयोस्तादृत्तथाच्यतेनतत्वीयेभ्युतत्वेन

वि॰र॰ फलशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इति ॥ अलाब्वाः । फलमलाबुफलं कर्कन्ध्वाः । फलं कर्कन्धु अला
२५ बुबककर्कन्धुबदरजम्बूफलं चेति विग्रहः ॥ ॥ एकान्त । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः इति तु सूत्रनिर्मि
25 णावसरे नास्तीति नोपालम्भः सूत्रकारस्य । इह विशेषणत्वाद्वाप्यये रोत्वि मि ॥ यद्य
प्यत्र ब्राह्मणत्वं विशेष्यं विशिष्टं सामान्यविशेषयोरयमीपत्वान्न्याय्यविवक्षया सामान्या
व्यभिचारित्वादसाधारणाः साधारणाः साधारणाश्च दृश्यन्ते इति दृश्यन्ते सामान्यस्य
नुतन्तर विशेषव्यभिचारित्वाद्विशेषधर्माः कचिद्दृष्टा अपि नातिरिच्यन्ते भाष्ये तु सं
योगान्तलोपेन स्यादिति प्रमादपाठः स्त्रिमस्यमित्यत्रामिस्वमोरिति लुप्ते हल्ङ्यादिरिति
लुप्तं भवति एवमेव वाधितत्वेन अवकाशावसरत्वात् ॥ ॥ कारे ॥ बाधित्वेति सेत्यादन्ताप
यइत्येनेन प्राप्तं ॥ नलो ॥ दोषान्तरमप्याह अनुत्पन्नेति । उत्पत्तिपक्षेऽपि लौकिकार्थवशा राम॰
भावेन परिहारः ॥ असमास्तत्र घीग्रकल्पनाभावेऽपि न दोष इत्याह सप्तमीति ॥ ग्रंथाग्र ॥० २५